

Askerî karakteri titizlikle korunan eski Türk topluluklarında savaş aletleri imalatı yanında yaygın bir sanayi de mevcuttu. Her an savaşabilecek durumda olan kalabalık orduların giydirilmesi, donatılması, beslenmesi, ikmal işlerinin düzenlenmesi bunu gerektiriyordu. Türkler yiyecek ihtiyaçlarından bir kısmını kendileri tarımcılık yaparak temin ediyorlardı. Özellikle Batı Türkleri (Bulgarlar) buğday, arpa, burçak, elma, üzüm yetiştiriyordu. Hunlar darı, buğday, fasulye ekıyor, Göktürkler tarlalarını sulamak üzere kanallar açıyor, Uygurlar üzüm yetiştirip şarap yapıyor, Bulgarlar tuz çıkarıyordu. Bununla birlikte Türkler gıdalarının önemli kısmını komşularından alıyorlardı. Buna karşılık madencilikteki tecrübeleri dolayısıyla altın, gümüş işliyorlar ve tahta oymacılığında, marangozluk, süslemede, at koşum takımları, halı, kilim, keçe imalatında, dokumacılık ve otağcılıkta üstün kabiliyet gösteriyorlardı. Bozkır Türkleri kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışına sahiptir. Eski Türkler'e at insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır. Biri at üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi, ikincisi atın sürati sebebiyle kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme özlemini gidermesidir. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünmektedir. Üstünlük duygusu cihaşşümül devlet anlayışının desteğiyle eski Türkler'de -O. Menghin'in ifadesiyle- beylik gururunu uyandırıyor, ikincisi geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçılıyordu. Bunu fiiliyat sahasına çıkarmak için gerekli araç ise demirdi. Beylik duygusu, insan sevgisi ve gerçekçilik şeklinde özetlenebilecek olan eski Türk düşüncesinin ilkelerini hayat düsturu edinmiş insana "alp" denilmiştir. Alp "yiğit insan" demektir. Cesaretiyle, mücadele ruhunu geliştirici ad verme ve and içme gibi gelenekleriyle alpliğin devamını sağlayan eski Türk topluluğunda debdebe, gösteriş ve servete fazla değer verilmez, yalancılıktan nefret edilirdi. Devletler arası siyasî antlaşmalarda bile sadece söz verilmeyle yetinilmesi ve bu sözün başka topluluklardaki yazılı taahhütlerden üstün bir değer taşıması eski Türkler'in bugün de devam eden "söz namustur" telakkisini ortaya koymaktadır.

Türkler'in dikkat çekici bir özelliği de utangaç bir millet oluşudur. Kitâbelere, Çin, Bizans, Latin gibi yabancı kaynaklara göre Türkler savaş meydanında değil rahat döşeginde ölmekten, ihtiyarlayıp has-

alanmaktan utanırlardı. Esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınların düşman eline geçmesi büyük zillet sayılırdı. Övmekten ve övülmekten, verdikleri sözü yerine getirememekten, yalan söylemekten utanırlardı. Eski Türk ahlâkında cesaret yanında ve belki ondan da üstün olmak üzere kötülükten koruyucu, başkalarını aldatmaktan, kurnazlık yapmaktan alıko-yucu, insana namuslu, vakarlı bir hayat düzeni bağışlayıcı utanma duygusu en büyük fazilet sayılmıştır. Bu özellikleri dolayısıyla Türkler hakka saygılı, doğruya hürmetkâr olmuşlar, meşrû devlet idaresine bağlılıklarıyla, uzun ve çok meşakkatli göç hareketlerinde bile bozulmayan törenin disiplin anlayışı içinde nizamcı bir toplum ortaya koymuşlardır. Türk düşüncesinde önemli yeri olan otoriter devlet telakkisinin iki dayanağından biri töreye bağlılık, diğeri devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamcılıkta dikkatli ısrardır. Türk insanı vehimlerden, hayale dalmaktan hoşlanmamış, teorik ve metafizik konularla uğraşmamıştır. Eski Türkler'in yaşanan somut gerçekliğe duyduğu tutkunlukla bunun tabii sonucu olarak yalnız görülene inanma eğilimi Türk'ün düşüncesini ahlâk ve devlet anlayışı üzerine yoğunlaştırmasını sağlamıştır. Türk devlet anlayışı devletin nazariyeleri değil toplumun eğilimlerine uymakla idare edilebileceği gerçeğine dayanır. Hint düşüncesi en büyük dayanağını Budizm'de bulurken Antikçağ düşüncesi, dünyanın sırlarını öğrenmek için aklı tek yol sayan filozofların ve tabiatı iyi taklit edebilen sanatkarların ortaya çıkmasına imkân hazırlamış, Türk düşüncesi ise daha çok millet sevgisi, Tanrı korkusu, doğruluk ilkeleriyle belirlenen devlet adamı, teşkilâtçı ve idareci yetiştirmiştir. Türk düşüncesi temelde beşerî ve pratiktir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1988, II, beyit nr. 2564, 3031, 4330, 5574-5577; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (turcs) occidentaux*, St. Petersburg 1903, s. 27, 56; M. J. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I*, Berlin-Leipzig 1921, s. 82, 223; Gyula Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930, bk. İndeks; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 32 vd., 251; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, s. 214 vd.; R. Grousset, *L'empire des steppes* (trc. N. Walferd), Paris 1941, s. 624; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 76, 87; a.mlf., *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 69, 163; a.mlf., "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor" (trc. N. T. Uluğtuğ), *Ölkü*, sy. 87, Ankara 1940, s. 209-215; a.mlf., "Eski Çin Kültürü ve Türkler" (trc. İkbâl Berk), *DTCFD*, I/4 (1943), s. 25 vd.; B. Szász, "A Húnok története", *Attila*

nagykirály, Budapest 1943, s. 27; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 137-166; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1951, s. 26-27; W. Radloff, *Sibirya'dan* (trc. Ahmet Temir), İstanbul 1956, II/1, s. 116-121; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, I, 453 vd.; R. Giraud, *L'empire des turcs célestes*, Paris 1960, s. 159; Erol Tümerterkin, *Beşerî ve İktisadî Coğrafya'ya Giriş*, İstanbul 1962, s. 129 vd.; L. Ligeti, "Asya Hunları", *Attila ve Hunlar* (trc. Şerif Baştaş), İstanbul 1962, s. 37 vd., 40; P. Vaczy, "Hunlar Avrupada", a.e., s. 91 vd.; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, s. 33, 139, 147, 163, 218; a.mlf., *Türk Mitolojisi*, İstanbul 1971, tür.yer.; H. Freyer, *Sosyolojiye Giriş* (trc. Nermin Abadan), Ankara 1963, s. 121 vd.; a.mlf., *İçtimai Nazariyeler Tarihi* (trc. Tahir Çağatay), Ankara 1968, s. 236 vd.; P. A. Sorokin - A. J. Toynbee, *Sosyal Değişmeler Üzerine Denemeler* (trc. Erdoğan Güçbilmez), Ankara 1964, s. 2-6; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1967, s. 382, 392 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2010, s. 15-336; a.mlf., "At", *DİA*, IV, 26-28; Hasan Ortekin, "Türkler ve Kayak", *Ölkü*, sy. 60 (1938), s. 513-516; W. Koppers, "Etimolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *TTK Belleten*, V/20 (1941), s. 471; Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", a.e., IX/35 (1945), s. 315; Gyula Moravcsik, "Bölcs Leó Taktikája, mind Magyar történeti forrás", *Századok*, sy. 85 (1951), s. 340, 342; Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *TM*, X (1953), s. 201-211; Abdülkadir İnan, "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *TDAY Belleten* (1956), s. 182 vd.; Nurettin Şazi Kösemihal, "Türkiye'nin Düzeni Üzerine", *Sosyoloji Dergisi*, sy. 21-22, İstanbul 1967-68, s. 221-243; Bozkurt Güvenç, "Kültür Sınıflaması Deneme-ri", *HSBBD*, III/1 (1971), s. 9-19 [bu madde, müellifin bibliyografyada adı geçen eseri esas alınarak Abdülkadir Donuk tarafından düzenlenmiştir].

İBRAHİM KAFESOĞLU

İslâmî Dönemde Türk Kültür ve Medeniyeti. İslâm medeniyeti Türkler'in İslâmiyet'i kabul ettiği X. yüzyılda tam anlamıyla teşekkül etmiştir. Türkler bu birikime katkılarda bulunmuşlar, tarih boyunca çeşitli devletler kurarak İslâm dünyasını Bizans'a, Haçlılar'a ve diğer istilâcılara karşı korumuşlardır. Müslüman Türkler, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da kurdukları Çağatay Devleti, Altın Orda, Kırım, Astrahan, Kazan ve Kâsım hanlıkları, Şeybânîler gibi devletlerde Türk geleneklerine sadık kalmaya çalışmış, buna karşılık Gazneliler ve Selçuklular gibi devletler daha İslâmî bir niteliğe sahip olmuştur. Osmanlılar, hânedanın Türk kökenine kuvvetli vurgu yaparak bir İslâm-Türk imparatorluğu vasfını en açık biçimde ortaya koymuşlardır. Devletin bir hânedanın ortak mülkü sayılması bütün Türk devletle-

rinin en zayıf yanını teşkil eder. Hânedan mensuplarından kendini kuvvetli hissedilenler sultana karşı isyan ettiğinden Karahanlılar, Selçuklular, Timurular ve diğer Türk devletleri sık sık taht kavgalarına sürüklenmiştir. Osmanlılar bazı tedbirlerle bunu önleyip devletin sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır. Müslüman Türk devletleri askerî bir karaktere sahiptir ve ordu devletin en önemli kurumudur. Devletin imkânlarının çoğu orduya harcanıyordu. Kumandanlar toplumda büyük itibar sahibiydi. Sultan ve idareciler, mülkî âmirler ordu ile iç içeydi. Sultanlar ve emîrler kölelerden süvari memlûk birlikleri oluşturmuş, bunun sonucunda Mısır-Suriye, Hindistan ve Endülüs'te Memlûkler tarafından idare edilen devletler kurulmuştur. Türkler, İslâmiyet'i Mâverâünnehir bölgesinde yaygın olan Sünnî Hanefî mezhebini kabul etmişler, Türk hükümdarları Sünnî Abbâsî halifeliğine bağlı kalmışlar, paralarda ve hutbede halifelerin adını da almışlardır. Memlûk Sultanlığı'na son veren Osmanlılar, hilâfeti benimseyerek bilhassa XIX. yüzyılda bunu Türk ve İslâm dünyasına kabul ettirmişlerdir.

İslâmiyet'i kabul eden Türkler'in alfabeleri, giyim kuşamları, günlük hayatları, takvimleri, kültürleri değişmiş, Türkçe temel yapısını korumakla beraber Arapça-Farsça'dan yoğun miktarda giren kelimelerin karışımı bir dil halini almıştır. Türkler'in İslâm dünyasına hâkim olmalarıyla birlikte cami, medrese, hankah, dârüşşifâ, kervansaray, han, hamam ve kütüphaneler yaygın duruma gelmiş, bugün İslâm dünyasındaki önemli mimari eserlerin çoğu Türkler'in hâkimiyetleri dönemlerinden kalmıştır. İlk müslüman Türk âlimleri eserlerini bilim dili sayılan Arapça ile yazmış, sanatlarını bu dilde icra etmiştir. Basra'da yaşayan Süleyman b. Tarhân et-Teymî ve oğlu Mu'temir ilk hadis ve meğâzî âlimlerindendir. Ünlü zâhid Abdullah b. Mübârek aynı zamanda hadisçiydi. Muhammed b. Sûl'un torunu İbrâhim b. Abbas es-Sûlî Me'mûn, Mu'tasım-Billâh, Vâsîk-Billâh, Mûtevekkil-Alellah devirlerinde Dîvânü'l-inşâ başkanlığı yapmıştır. Câhiz bir ara kendisine vekâlet etmiş, *Kitâbü'z-Zer' ve'n-nahl* adlı eserini ona ithaf etmiştir. Aynı aileden Ebû Bekir es-Sûlî Arap edebiyatının büyük temsilcilerindendir. Abbâsîler devrinin en önemli edip ve âlimlerinden Feth b. Hâkân aynı zamanda devlet adamıydı ve halifelerin nedimliğini yapmıştır. Câhiz *et-Tâc* ve *Fezâ'ilü'l-Etrâk* adlı kitaplarını ona takdim etmiştir. Dîvânü't-tevkî' ve Dîvânü'l-berîd başkanlığın-

da bulunan Feth b. Hâkân edebiyat ve siyaset alanlarında değerli eserler yazmıştır. Cebir ilmine adını veren meşhur astronomi âlimlerinden Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, İslâm tarihinde gözlemlere dayanan ilk coğrafya kitabının müellifidir. Cebir ilminin kurucularından sayılan Abdülhamid b. Vâsî' b. Türk, torunu Ebû Berze, Fergânî, İbn Emâcûr ve torunu Ebû'l-Hasan Ali aynı devirde yaşayan Türk bilgileri arasında yer alır. Fergânî'nin *Cevâmî'u 'ilmi'n-nücûm* adlı kitabı Ortaçağ'da Latince'ye çevrilmiştir. X. yüzyılda Fârâb bölgesinde üç büyük âlim yetişmiştir. Bunların en meşhuru olan ünlü Türk filozofu Fârâbî çeşitli konularda eserler yazmıştır. Takıyyüddin Muhammed b. Hasan el-Fârâbî *Keşfü'l-ğumûm ve'l-kerreb fi şerhi âleti't-tarab* adlı mûsiki kitabının müellifidir. İshak b. İbrâhim el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb* adlı lugat-şii karışımı eseri Arapça'nın temel kitaplarındandır. Yeğeni Cevherî *Şîhâhu'l-Cevherî* adlı büyük lugat kitabını hazırlamıştır.

Mâverâünnehir'de Karahanlılar döneminde Hanefî fıkıh ekolü en parlak devrini yaşamış, Ebû Zeyd ed-Debûsî, Pezdevî, Halvânî, Şemsüleimme es-Serahsî gibi Hanefî fakihleri bu dönemde yetişmiştir. Kur'an-ı Kerîm Türkçe'ye ilk defa Karahanlılar devrinde tercüme edilmiştir. Aynı zamanda bir devlet adamı olan Yûsuf Has Hâcib'in siyaset ve devlet idaresine dair *Kutadgu Bilig* adlı eseri Türkçe'nin en önemli belgelerindendir. Karahanlı sülâlesinden geldiği rivayet edilen Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü'l-ğatî't-Türk*'ü Türk dili ve gramerinin, etnografya ve coğrafyasının bir hazinesidir. Edib Ahmed Yûneki'nin *Atebetü'l-hakâyık* adlı eseriyle Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmeti*'i, Yesevî'nin talebelerinden Hakîm Ata'nın *Bakırgan Kitabı*, Âhir Zaman Kitabı, *Hazret-i Meryem Kitabı* Karahanlı Türkçesi'yle yazılan diğer eserlerdir. Şemseddin Muhammed b. Kays da *Tibyânü'l-luğâtî't-Türkî 'alâ lisâni'l-Kanglî* adıyla bir kitap kaleme almıştır. Karahanlılar döneminde mimari gelişmiş, birçok cami, kervansaray, medrese ve türbe inşa edilmiş, bunların bazıları zamanımıza ulaşmıştır. 997-998'de yapılan Arap Ata Türbesi, Karahanlı mimarisinin en güzel örneklerindendir.

Gazneli Mahmud ile oğlu Mesud, İslâmiyet'in Hindistan'da yayılmasına öncülük etmiş, onların zamanında Fars şîri ve tarihçiliği en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Firdevsî *Şâhnâme*'yi bu dönemde yazmıştır. Utbî, Ebû'l-Fazl el-Bey-

haki, Gerdîzî devrin büyük tarihçileridir. Sultan Mahmud ile Mesud, Ortaçağ'ların en meşhur âlimlerinden Bîrûnî'yi himaye etmiş, Bîrûnî bu sayede Hindistan'a giderek Sanskritçe öğrenmiş, Hindistan kültürü üzerine araştırmalar yapmış, bunların sonuçlarını *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eserinde toplamıştır. Devrin ünlü tabibi ve filozofu İbn Sînâ da Buhara ve Hârizm bölgelerinde yetişmiştir. Gazneliler döneminde Gazne ve Leşker-i Bâzâr çok sayıda mimari eserle bezenmiştir. Bunlar arasında Gazne'deki Anus-i Felek adlı cami, Leşker-i Bâzâr'daki ulucami ile saray Türk mimarisinin önemli eserlerindendir. Sultan Mahmud'un Meşhed yakınında inşa ettirdiği Ribât-ı Mâhî günümüzde ayakta olup ribât mimarisinin en eski örneklerindendir.

Selçuklular, Ortadoğu'da kurulan Türk-İslâm devletlerine örnek olmuş, tevarüs ettikleri İslâm medeniyetini içselleştirmiş ve ona yön vermiştir. Gazneliler'le Selçuklular'da askerler Türk olmakla birlikte bürokratlar İranlı, ulemanın büyük çoğunluğu İranlı-Arap karışımıdır. Bu sebeple yazı dili Türkçe'den uzaklaşmış, yerini Arapça ve Farsça almıştır. İdeal hükümdar tipi olarak eski İran hükümdarlarını alan Selçuklular'da ve özellikle Anadolu Selçukluları'nda İran hayranlığı artmış, sultanlar Keyhusrev, Keykâvus, Keykubad gibi adlar kullanmıştır. Vezir Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye medreseleri uzun süre en büyük ilim kurumu olarak hizmet vermiştir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Gazzâlî gibi büyük âlimler Sultan Melikşah devrinde yetişmiştir. Selçuklu sultanları felsefe ve aklî ilimlere ilgi duyarak bu konularda uğraşan âlimleri korumuştur. Selçuklu soyundan Ali b. Muhammed b. Alparslan es-Selçukî, astronomiye dair *Hidâyetü's-süllâk fi ma'rifeti harekâtî'l-eflâk* adlı önemli bir eser yazmış, kitabın III. cildi zamanımıza ulaşmıştır (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 4632). Sultan Melikşah'ın İsfahan'da inşa ettirdiği rasathânedede Ömer Hayyâm ve Ebû Hâtim el-İsfîzârî başkanlığındaki heyet gözlemler yapmış, bu heyet *Zîc-i Melikşâhî* ile *Takvîm-i Celâlî*'yi hazırlamıştır. Güneş yılına göre düzenlenen Celâlî takvimi en doğru takvimlerden kabul edilir ve bugün İranlılar'ın kullandığı güneş takviminin esasını oluşturur.

Melikşah'ın yanındaki âlimler onun ölümünden sonra Merv'deki oğlu Sultan Sencer'in etrafında toplanmış, Merv, Şencer'in zamanında Horasan'ın merkezi olmuştur. Sultan Sencer'in çevresinde Ömer

Hayyâm, İsfizârî, Gazzâlî, Ali b. Zeyd el-Beyhakî, Sem'ânî, Şehristânî gibi çok sayıda âlim bulunmaktaydı. Merv'de Abdurrahman el-Hâzinî *ez-Zîc'ü'l-mu'teberü's-Sencerî*'yi tertip etmiş, gözlem aletleri hakkında bir risâle yazmıştır. Onun *Mîzânü'l-hikme* adlı kitabı bu konuda İslâm dünyasında kaleme alınan en mükemmel eserdir. Dönemin diğer bir önemli bilgini Ömer b. Sehlân es-Sâvî dört unsur, meteoroloji, optik, pınarlar-kuyular ve madenlerden bahseden *er-Risâletü's-Senceriyye* adıyla bir eser kaleme almıştır. Tabip filozof Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî ile *Zahîre-i Hârizmşâhî* adlı ünlü tıp kitabını yazan İsmâil b. Hasan el-Cürcânî devrin diğer âlimlerindendir. Zemahşerî'nin Hârizmşah Atsız b. Muhammed için yazdığı *Mukaddimetü'l-edeb* Türk dilinin önemli kaynakları arasında yer alır. Dönemin bir âlimi de Bedî' el-Usturlâbî'dir ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'a ithafen *el-Mu'ribü'l-Mahmûdî*'yi (*ez-Zîc'ü'l-Mahmûdî*) tertip etmiştir. Astronomi aletleriyle ilgili üç eseri de günümüze ulaşmıştır. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları, Zengîler, Eyyûbîler, Memlûkler devrinde çok sayıda mimari eser inşa edilmiştir. Selâhaddin-i Eyyûbî zamanında Mısır ve Suriye ilim merkezi haline gelmiş ve Bağdat'ı geçmiştir. Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde büyük gelişme gösteren askerî güç Haçlılar'ın Ortadoğu'daki varlığına son verdiği gibi Moğol ilerleyişini durdurmuştur.

Mısır ve Suriye'deki bilimsel gelişme Memlûkler'in sonlarına kadar devam etmiş, eğitim öğretim kurumları çoğalmış, çok sayıda kitap yazılmış, mimari eserler meydana getirilmiştir. Bu noktaya dikkat çeken İbn Haldûn, Selâhaddin devrinden beri bölgede ilmin himaye gördüğünü, Kahire'nin dünyanın büyük ilim merkezlerinden biri haline geldiğini, Türk emirlerin kurdukları vakıflarla bu gelişmeye büyük katkıda bulunduklarını söyler (*Mukaddime*, II, 778). İslâm'ın rönesansı diye nitelendirilen Memlûkler devrinde medreselerin sayısı daha da artmış, bütün ilimlerde bir uyanış olmuş, dinî ilimlerin yanı sıra tarih ve tıp alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. XII-XIII. yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Artuklular'ın ve Eyyûbîler'in himayesinde çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. İbnü'l-Esîr ve Seyfeddin el-Âmidî bunlardandır. İsrâkıyye felsefesinin kurucusu Şehâbeddin es-Sühreverdî, Artuklu ve Anadolu Selçuklu hükümdarlarından himaye görmüş, eserlerinin bazılarını onlara it-

haf etmiştir. İsmâil b. Rezzâz el-Cezerî, İslâm tarihinde fizik ilmine dair en önemli eser olan *el-Câmi' beyne'l-'ilm ve'l-'ameli'n-nâti' fi şinâ'ati'l-hiyel* adlı kitabını 1205 yılında Artuklular'dan Âmid Hükümdarı Nâsirüddin Mahmûd b. Muhammed b. Karaarslan'a sunmuştur. Bu hükümdar da bizzat felsefeyle ilgilenmekteydi.

Anadolu Selçukluları devrinde Erzincan, Konya, Malatya, Sivas, Kayseri ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. II. Süleyman Şah'ın kardeşi Mesud, Ankara beyi iken çok sayıda edip ve âlim onun yanında bulunmuş, II. Kılıcarslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun, Kayseri'de kendi adıyla anılan dârüşşifâyı yaptırmıştır. Bu asrın başlarında Erzincan'da hüküm süren Mengüçlü hükümdarları da âlim ve edipleri himaye etmiştir. Devrin ünlü bilim adamı Abdülatîf el-Bağdâdî, Erzincan'a gidip Mengüçlülükler'den Alâeddin Dâvûd b. Behram Şah'ın hizmetine girmiş, *el-Hikmetü'l-'Alâ'iyye* adlı eserini ona sunmuştur. Hubeyş et-Tiflîsî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Affüddin et-Tilimsânî bu devirde Anadolu'ya gelip Malatya ve Konya'da oturmuşlardır. Anadolu'da Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sadreddin Konevî, Safiyyüddin el-Urmevî başta olmak üzere çok sayıda âlim ve edip yaşamıştır. Anadolu'dan birçok talebe Merâğa, Tebriz, Dimaşk ve Kahire medreselerinde tahsil görmüştür. Dâvûd-i Kayserî bunlar arasındadır. Merâğa ekolü hocalarından Kutbüddîn-i Şîrâzî Anadolu'da müderrislik ve kadılık yapmıştır. İlhanlılar devrinde Nâsirüddîn-i Tûsî'nin çevresinde toplanan büyük astronomi âlimleri Merâğa Rasathânesi ve Kütüphanesi'nde çalışmalar yaparak değerli eserler ortaya koymuş, *Zîc-i İlhanî*'yi tertip etmişlerdir. Merâğa Rasathânesi Kütüphanesi'nde 400.000 cilt kitap bulunduğu rivayet edilmektedir. Burada çalışanlar arasında Hüsâmeddin es-Sivâsî, Kemâleddin et-Türkistânî, Muhammed b. Sertâk gibi Türkler de vardı. Yemen'de 1230 yılı civarında kurulan Resûlîler hânedanı da Türkmen asıllıdır. Resûlîler zamanında Yemen, tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır.

İslâm medeniyetinde felsefe ve müsbet ilimler Timurlular devrinde de parlak bir dönem geçirmiş, Timur gittiği yerlerdeki önemli âlimleri, sanatkârları Semerkant'a götürmüş, onun oğulları ve torunları devrinde Semerkant, Herat gibi şehirler ilim ve sanat merkezine dönüşmüştür. Timur'un torunu Uluğ Bey, Semerkant'ta medreseler ve bir rasathâne kurmuş, bu-

rada Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî, Muînüddîn-i Kâşânî ve Ali Kuşçu gibi astronomi âlimleriyle gözlemler yapmış, bunların sonuçlarını *Zîc-i Güreğânî* adlı eserde toplamış, bu zîc modern zamanlara kadar astronomi âlimlerinin el kitabı olmuştur. Yine Timur'un torunlarından Hüseyin Baykara devrinde Herat bir edebiyat ve sanat merkezi haline gelmiş, minyatörlü ve tezhipli eserler ortaya konmuştur. Ancak felsefe ve bilim alanındaki gelişmeler hükümdarların ilgisine bağlı olarak gelişip duraklamış, felsefe ve bilimi takdir edecek bir toplum oluşmamış, bu ilimlerle ilgilenenler ilmi hadis, fıkıh ve tefsirden ibaret gören mutaassıp ulemâ tarafından horlanıp sapıklıkla itham edilmiştir. Tasavvuf, Türkler arasında Müslümanlığı kabul ettikleri ilk dönemlerden itibaren büyük rağbet görmüş, XII. yüzyılda kurulmaya başlanan tarikatlar toplumlarda yaygınlık kazanmıştır. Ahmed Yesevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hacı Bektâş-ı Velî, Bahâeddin Nakşibend başta olmak üzere büyük sûfiler yetişmiştir.

Anadolu'da *Battal Gazi Destanı*, *Ebû Müslim Destanı*, *Dânişmend Gazi Destanı* (*Dânişmendnâme*), *Hamzanâme*, *Saltuknâme* gibi destanlar oluşmuştur. Bu dönemde *Dede Korkut Kitabı* ve *Oğuz Destanı* da Türkler arasında okunuyordu. Şeyyad Hamza *Salsalnâme*, Hacı Bektâş-ı Velî *Makâlât*, Ahmed Fakih *Çarhnâme* adlı eserlerini XIII. yüzyılda Anadolu'da kaleme almıştır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî Farsça eserlerinde Türkçe kelime ve ibarelere yer vermiş, oğlu Sultan Veled Türkçe bazı şiirler yazmıştır. Aynı dönemde Fâtîha ve Tebâreke tefsirleri hazırlanmış, Taberî'nin *Târih*'inin Bel'âmî tarafından yapılan Farsça tercümesi Türkçe'ye çevrilmiştir. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Yûnus Emre ve ardından Âşık Paşa yetişmiştir. Orta Asya'da Çağatay lehçesinde, kuzeyde Altın Orda sahasında Türkçe'nin Kıpçak lehçesinde kitaplar kaleme alınmıştır. XIII-XIV. yüzyıllarda Türkçe'nin geliştiği diğer bir bölge Memlûk sahasıdır. Bu dönemde Mısır ve Suriye'de Türk dilinin lügatı ve grameri üzerine eserler yazılmış, Arapça'yı iyi bilmeyen Memlûk sultanları için Arapça ve Farsça'dan tercümeler yapılmıştır. XIV. yüzyılın ilk yarısında Mısır'a yerleşen Endülüslü dil âlimi ve müfessir Ebû Hayyân el-Endelüsî, Türkçe ve grameri hakkında çeşitli eserler yazmış, bunlardan *el-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlılar da İslâmî Türk kültürü ve medeniyetine önemli katkılar yapmıştır.

Osmanlı ilim hayatı Memlükler, Anadolu Selçuklular, İlhanlılar ve Beylikler dönemindeki ana yapıyı izler. Ayrıca Türkistan'dan Altın Orda sahasına ve klasik Arap coğrafyasına uzanan bir arka planı vardır. Bunların etkisinde Osmanlı ilim ve düşünce hayatı, daha önceki İslâm medeniyetinin bütün unsurlarını bünyesinde barındıran bir sentez özelliği taşır. Edebiyat alanında da yeni ekoller ortaya çıkmıştır. Divan şiirindeki gelişme bunun bir örneğini teşkil eder. Nesir alanında meydana getirilen eserler Türkçe'nin gelişiminde rol oynamıştır. Medreseler, ilimde ve kültürel ilerlemede başlangıçta ciddi bir pay sahibi iken XIX. yüzyıldan itibaren Batı tarzındaki okullar açılmıştır. Osmanlı sanatı önce Doğu, ardından Batı etkisi altında kalmakla birlikte özgür sayılabilecek örneklerle farklı bir yer edinmiştir. Hat sanatı ve minyatür bu alanda öne çıkmaktadır. Mimari eserlerle Osmanlılar, İslâm ve Türk dünyasında seçkin bir konuma sahiptir. Yaygın yerleşme sistemini yansıtan külliye bu alanda en çarpıcı göstergesidir. Mimar Sinan'ın devâsâ eserleri Osmanlı mimarisini zirveye taşımıştır. Osmanlı kültürel ve mimari etkisi üç kıtaya yayıldığı geniş coğrafyada kendisini göstermiş, Balkanlar'da tipik Osmanlı mimari eserleri ve şehircilik anlayışının özgün yansımaları bugüne ulaşmıştır. Balkanlar'daki birçok şehir Osmanlı döneminde kurulmuş ve gelişmiştir. Arap dünyasında da şehircilikte Osmanlı katkısı açık şekilde görülür (ayrıca bk. **OSMANLILAR**).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Câhız ve Türklerin Faziletleri (nşr. ve trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 2002; İbn Fadlân, *Seyahatname* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 187-244; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, X, 43-68; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, I, 122; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, I, 164-196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 44-47; İbn Haldûn, *Mu'kaddime*, Beyrut 1983, II, 778; Brockelmann, *GAL*, I, 143; *Suppl.*, I, 218-219; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (izah, düzeltme ve ilâvelerle trc. M. Fuad Köprülü), İstanbul 1963; a.mlf., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. K. Yaşar Koprman – İsmail Aka), Ankara 1975; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970; C. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979; Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (haz. Orhan F. Köprülü – Nermin Pekin), İstanbul 1980; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1980; Aydın Sayılı, *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*, Ankara 1985; *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr.), İstanbul 1997, I, XL-LXXVII; Ahmed Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/2 (1945), s. 107-109, 123; Ramazan Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme", *TTK Bildiriler*, XI (1994), III, 899-

919; a.mlf., "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabibler", *a.e.*, XIV (2005), I, 441-452; a.mlf., "İlk Devir Osmanlı Alimleri ve Yazdıkları Eserler", *MÜTAD*, sy. 12 (2002), s. 261-292; İhsan Fazlıoğlu, "Türk-Felsefe-Bilim Tarihinin Seyir Defteri", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sy. 18 (2005), s. 1-57; İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/2, s. 264-280.

RAMAZAN ŞEŞEN

2. Yazı. VIII. yüzyıldan günümüze kadar Türk dilinin yazılı metinlerinde şu alfabetler kullanılmıştır: **1. Göktürk** (Orhon) **Alfabeti.** Türkler'in bilinen ilk alfabetidir. Bununla yazılmış kaynakların önemlileri Orhon yazıtları (Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk), Moğolistan'da Uygur dönemi yazıtları, Yenisey yazıtları, Moğolistan'da Hoytu-Tamir yazıtları, Kırgızistan'da Talas yazıtları ve Doğu Türkistan yazmalarıdır.

GÖKTÜRK (ORHON) ALFABESİ					
	Harf	Ses değeri		Harf	Ses değeri
1	𐰀	A, E	21	𐰁	T ¹
2	𐰂	I, İ	22	𐰃	T ²
3	𐰄	O, U	23	𐰅	Y ¹
4	𐰆	Ö, Ü	24	𐰇	Y ²
5	𐰈	B ^{1*}	25	𐰉	Ç
6	𐰊 𐰋	B ²	26	𐰌	M
7	𐰍	D ¹	27	𐰎	NG
8	𐰏	D ²	28	𐰐	NY
9	𐰑	G ¹	29	𐰒	P
10	𐰓	G ²	30	𐰔	Ş
11	𐰕	K ¹	31	𐰖	Z
12	𐰗	K ²	32	𐰘	W ^{K,K^w}
13	𐰙	L ¹	33	𐰚	W ^{K,K^w}
14	𐰛	L ²	34	𐰜	T ^{K,K¹}
15	𐰝	N ¹	35	𐰞	Ç ¹ , Ç ²
16	𐰟	N ²	36	𐰠	LT
17	𐰡	R ¹	37	𐰢	NÇ
18	𐰣	R ²	38	𐰤	NT
19	𐰥	S ¹	39	𐰦	aş
20	𐰧	S ²	40	𐰨	baş

* Ses değeri 1 ile belirtilenler kalın, 2 ile belirtilenler ince sesli harfler.

Göktürk yazısı sağdan sola doğru yazılır, harfler bitiştirilmez, kelime sonunda üst üste iki nokta bulunur. Danimarkalı Vilhelm Thomsen'in 1893'te okuduğu Kültigin ve Bilge Kağan kitâbelerinde otuz sekiz harf bulunmaktadır. Bunların dördü ünlü, diğerleri ünsüz ve hece işaretleridir. Ünlülerin her biri iki ayrı sesi karşılar; 𐰀 = a, e; 𐰂 = i, İ; 𐰄 = o, u; 𐰆 = ö, ü. Ün-

süzlerden b, d, g, k, l, n, r, s, t, y harflerinin bir kalın, bir ince türü vardır; ç, m, ñ, ny, p, ş, z ünsüzlerinin birer harfi olup bunlarla hem kalın hem ince sesler yazılır. Çift ünsüz işaretlerinden nç, nt hem kalın hem ince ses için, lt sadece kalın lt ünsüzünü gösterir. Hece yerine kullanılan "ok/uk, ök/ük, ik, iç" kelime başında bulunduğunda "ko-/ku-, kö-/kü-, kı-, çi-" hecelerini yazmakta kullanılır. Tonyukuk kitâbesinde "aş" ve "baş" hecelerinin yazıldığı iki işaretle harf sayısı kırk olur. Ayrıca Yenisey yazıtlarındaki açık e(ä), kapalı e(é), kalın ñ, kalın s, kalın ş harfleri, "dem" ve "kış" hece işaretleri; *İrk Bitig*'de "ot" ve "up" değerinde iki hece işareti, diğer yazıtlarda farklı bir ince "ş" işaretiyle harf sayısı elli olur. Göktürk alfabesi Moğolistan'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada yayılmıştır. Bu alfabenin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. V. Thomsen, Ârâmî veya Pehlevî asıllı olabileceği, fakat bazı işaretlerin ideografik görüldüğü; Aristov, Mallitskiy ve Polivanov eski Türk damgalarından üretildiği; Polivanov ayrıca Ârâmî, Soğd ve Pehlevî alfabelerinden de yararlandığı fikrindedir. Ahmet Caferoğlu ve Ahmet Cevat Emre bazı kanıtlara dayanarak Göktürk harflerinin eski Türk damgalarından üretilmiş, Türk icadı, ideografik, millî bir alfabe olduğunu ileri sürmüştür.

2. Çin Alfabeti. Türk dilinin Çin yazısıyla kaydedilmiş en eski kelimeleri Hiung-nu (Hun, m.ö. III-IV. yüzyıllar), T'o-Pa (Tabgaç, m.s. IV-VI. yüzyıllar), T'u-küe (Göktürk, VI-VIII. yüzyıllar) ve Moğolistan Uygurları (VIII-IX. yüzyıllar) zamanına ait, Çinli tarihçilerin Çince söyleyişle yazıya aktardıkları örneklerdir.

3. Mani Alfabeti. Maniheizm VIII. yüzyılda Moğolistan'a yayılınca Uygur Hükümdarı Böğü Kağan 764'te Mani dinini benimsemiş ve bu dini halkına da kabul ettirmiştir. Böylece Uygurlar arasına Maniheizm'le birlikte Mani yazısı da girmiştir. Sağdan sola doğru yazılan otuz dört harfli Mani alfabesi, Ârâmî alfabetinden Sür-yânî alfabetine geçiş dönemindeki Estrangelo yazısından üretilmiştir. Kelime başındaki o, u için elif+vav; ö, ü için elif+vav+ye; i, İ için elif+ayın kullanılır. Kelime içindeki i, İ sadece ye ile belirtilir. Ünsüzlerin yazımında b-p, k-g, q-ğ, s-ş için ayrı harfler olduğundan Türkçe'nin yazımına Soğd ve Uygur alfabelerinden daha elverişlidir.

4. Soğd Alfabeti. Zerefşân vadisi, Semerkant ve Buhara'da yaşayan Soğdlar (Soğdaklar), Göktürk ve Uygur ülkesinde ticaret kolonileri kurmuş, Zerdüştlüğü, Ma-